

**ЎЗБЕКISTОН РЕСПУБЛИКАСИ
МИЛЛИЙ ГВАРДИЯСИ
ҲАРБИЙ-ТЕХНИК ИНСТИТУТИ**

Гуманитар ва ижтимоий фанлар кафедраси

**“ЖАДИДЛАР ИЛМ-МАЪРИФАТ ВА МАЪНАВИЙ
МЕРОСИНИНГ ЁШЛАР ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДАГИ
АҲАМИЯТИ”**

**мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани
материаллари**

Тошкент – 2020

учунда биргина бўлсун қизларга хос тартибли бир ибтидоий мактаб йўқдур. Эр болаларимизни олий таҳсилга еткурмак учун хотин-қизларни маълумотли бўлишлари шарти азимдур”¹⁰⁶.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири XX аср бошида юзага келган жадидчилик ҳаракати намоёндалари Туркистон ўлкасини миллий мустақиллигини қўлга киритишда аввало, халқни илм-маърифатли қилиш, бу мақсадга эришиш учун замонавий жадид мактабларини очиш ва уларнинг самарали фаолиятини йўлга қўйиш муҳимлигини яхши тушуниб етганлар. Бу борадаги эзгу мақсадларини амалга оширишда улар томонидан асос солинган миллий матбуотнинг ўрни беқиёс аҳамиятга эга бўлди.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИДАН

Бобожонова Ф.Х.

Бухоро давлат университети.

Тарих фанлари номзоди, доцент

Бухорода илк маҳаллий янги усул мактаблари 1903-1904 йиллардан очила бошланган¹⁰⁷. 1903 йилга келиб Бухорода 6 та янги усул мактаби ташкил этилган эди¹⁰⁸.

1908 йилнинг октябрь ойида Бухоронинг Дарвозаи Саллоҳхона гузарида Мирзо Абдулвоҳиднинг* уйида ўқиш маҳаллий тилда олиб бориладиган янги усул мактаби расман очилади ва унга Мирзо Абдулвоҳид муаллим этиб тайинланади¹⁰⁹. Янги усул мактабини ташкил этиш иши, уни ташкил

¹⁰⁶ Абдулваҳоб Муродий. Туркистонда хонимлар // Шўро. – 1915. – № 21. – Б. 559.

¹⁰⁷ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 20-варак.

¹⁰⁸ Тоҳир Қаҳҳор. Хур Туркистон учун. Тошкент, 1994. – Б. 28-29.

* Абдувоҳид Бурҳонов (1877-1934) – Мунзим тахаллуси билан шеърлар битган шоир, журналист, таржимон ва хатгот.

¹⁰⁹ Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-кўрикхонаси қўлёзма фонди, 1573-инвентар.

этганларнинг янги усул ва қоидадан хабарсизлиги туфайли анча қийин кечди¹¹⁰.

Мирзо Абдулвоҳид катталар учун кечки мактаб,¹¹¹ курслар очади ва ёши 20-30 га етган шахарликларни йиғиб, ҳар куни 2 соатдан таълим бера бошлайди. Кўп йиллар давомида анъанавий мактабга қатнаб, хат ва саводи чиқмаган кишиларни Мирзо Абдулвоҳид 40-50 кунда ўқиш ва ёзишга ўргатади. Бу воқеадан кейин Бухоро аҳолиси янги мактабга ниҳоят даражада ихлос қўядилар¹¹².

Маҳаллий зиёлилардан Садриддин Айний бошланғич мактабнинг тўрт синфдан иборат бўлишини таклиф қилади¹¹³. Шу сабабли янги усул мактабларидаги синф хоналарида география хариталари, глобуслар ва бошқа кўргазмали қўлланмалар бўлган. Хат-савод болаларнинг она тилида, товуш усули(усули савтия)да ўргатилган. Янги усул мактаблари, асосан, 1-4 синфдан иборат бошланғич мактаб бўлган¹¹⁴.

Янги усулдаги мактабларда янги дунёвий билимлар ўқитилиб, эскириб қолган ўқитиш услубидан эса воз кечилса-да, лекин ўқувчиларнинг маънавий дунёсини шакллантиришда ислом дини асос қилиб олинди. 1908 йилда Садриддин Айний янги усулдаги татар мактабларининг тажрибасига таяниб, татар мактаби муаллими Бувала Абдурахмон Саидий билан биргаликда дарсликлар ёзади. Шулардан бири “Тартил ул-Қуръон”, яъни Қуръони Каримни ўқиш ва талаффуз қилиш қоидаларини ўрганишга бағишланган китоб, “Таҳзиб ус-сибиён” – ахлоқий тарбия, яъни одобнома китоби эди. Унда “Тарбия кўрган бола”, “Одобли бола”, “Ота-она”, “Устоз-муаллим”, “Марҳаматли Аҳмаджон”, “Мактаб қоидасига доир ҳикоят”, “Мактаб қандай бўлиши керак”, “Ҳикояти Тош”, “Ақлли одам ва юксак бахт соҳиби”,

¹¹⁰ Айний С. Қисқача таржимаи ҳолим // Асарлар.– Тошкент: Бадий адабиёт, 1963. I-том. – Б. 20.

¹¹¹ Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси кўлзма фонди, 1573-инвентар.

¹¹² Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. // Асарлар.– Тошкент: Бадий адабиёт, 1963. I-том. – Б. 203-204.

¹¹³ Айний С. Таҳзиб ус-сибён. – Б. 8-14.

¹¹⁴ ЎзР МДА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 41-варақ.

“Бадбахт одам”, “Араббен ва унинг дўстлари” каби ўнлаб кичик ҳикоялар ахлоқий тарбияга қаратилган эди¹¹⁵.

Мактаблар иши секин-аста халқ орасида шуҳрат қозона бошлади. Садриддин Айнийнинг ёзишича, “Бир неча йил эски мактабларда юриб хат ва савод чиқара олмаганларнинг ёки эски мактабга бўйсунмаганларнинг оталари бизнинг мактаб ўқувчиларининг икки ойлик маълумотларини кўриб, камоли ихлос ва иштиёқ билан болаларини келтириб топшира бердилар”¹¹⁶.

1909 йилнинг кузида Мирзо Абдулвоҳиднинг мактабида ошқора имтиҳон ташкил этилади. Имтиҳонда Бухоро кўшбегиси Остонакул,* қози калон Бурҳониддин* ва раиснинг вакиллари иштирок этишади, Бухоро муфтийларидан янги усул тарафдори бўлган Домла Икром (Икромча), Самарқанддаги янги усул мактабидан Мулло Абдулқодир Шакурий ҳам қатнашади. Имтиҳон мажлиси эртадан оқшомгача давом этади. Садриддин Айнийнинг қайд этишича, Бухоронинг воқеаталаб кишиларининг кўпчилиги кизиқиш билан имтиҳонга келадилар¹¹⁷. Имтиҳон келганларда жуда зўр таассурот қолдирган. Бировлар болаларнинг тайёргарлигини кўриб, қувонганидан йиғлаб юборган, яна кимлардир ушбу янги усул мактаби учун янги бино ҳозирлаш ҳақида фикр қилган. Мажлисида қатнашган муфти Домла Икром ва Бухорода энг биринчи газета ўқиган 80 яшар Бўрибой афандининг “Мен умидворманки, ўн йилгача Бухорода инқилоб воқеъ бўлур, ватан авлоди бу кунги разолат ва сафолатлардан қутулур. Эсизки, у кунни мен кўра олмайман, сиз ёшлар, кўрасиз. Минг қатла шукурким, ишнинг бошланганлигини кўрдим” деб кўзига ёш олиб, мажлис аҳлига қилган

¹¹⁵ Садриддин Айнийнинг 1917 йилда Самарқандда нашр этилган Таҳзиб ус-сибиён асарининг асл нусхаси Бухоро шаҳридаги Арк музейида сақланмоқда. Маълумотлар шу ердан олинди.

¹¹⁶ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. // Асарлар.–Тошкент: Бадий адабиёт, 1963. I-том. – Б. 202.

* Остонакулбек кўшбеги-Бухоро амирлигида 1910 йил январда юз берган шиа-сунний қирғини пайтида кўшбегиликдан четлаштирилган.

* Қози Мулло Мир Бурҳониддин-Бухоронинг машҳур уламо ва амалдорларидан, Бухоро амирлигининг қози калони бўлган. 1917 йили баҳорда Бухорода бўлган жадидлар намоёиши арафасида ўз вазифасидан озод қилинган. 1920 йили қизил аскарлар ва Бухоро инқилобчилари томонидан ўлдирилган.

¹¹⁷ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. // Асарлар.– Тошкент: Бадий адабиёт, 1963. I-том. – Б. 209.

муурожаати тўпланганларга катта таъсир этган¹¹⁸. Домла Икром эса шундай деган: “Ёш болаларнинг оз бир фурсатда шунча керакли нарсаларни ўрганганликларини ўз кўзимиз билан кўрдик. Мен, бу мактабни шариатга мувофиқ ва мусулмонларга нофеъ (фойда) деб билдим”. Мажлис иштирокчиларининг аксарияти домланинг фикрларига қўшиладилар¹¹⁹. Худди шундай имтиҳон Самарқандда Шакурий мактабида ҳам ўтказилган эди.

Мирзо Абдулвоҳид мактабидаги ошкора имтиҳондан кейин янги усул мактаби тўғрисидаги фикр билдирувчилар икки гуруҳга бўлинган. Иштирокчилар ўртасида катта баҳс бошланиб кетган. Бу баҳснинг келиб чиқишига, биринчидан, янги мактабга баҳо бериш масаласи, иккинчидан, мактабда қандай фанларни ўқитиш масаласи сабаб бўлди.

Вазият мураккаблаша бошлади. Бундан хавфсираган Бухородаги Россия сиёсий агентлиги ходими Лютин 1909 йилнинг 12 декабрида Туркистон генерал-губернатори номига мактуб йўллади. Мактубда, жумладан, Бухоро шаҳридаги мутаассиб муллалар ва уларнинг ҳатти-ҳаракатлари, янги усул мактабига муносабатлари ҳақида фикр билдирилади. Амирнинг янги усул мактабини шаҳар ташқарисига чиқариш фикри маълум қилинади¹²⁰.

Янги усулдаги мактабларни ташкил қилиш масалалари 1910 йиллардан бошлаб ҳокимиятга алоқадор шахслар ўртасида муҳокама қилина бошланди. Бухоро муфтиларидан бири, домла Икромча, анъанавий мактабларни жадид мактаблари билан алмаштириш ҳақида кенг тарғибот ишларини олиб боради ва мадраса талабалари, кўпчилик сармоядорлар, шаҳарнинг 700-800 нафар нуфузли кишлари уни қўллаб қувватлайдилар¹²¹.

¹¹⁸ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963. – Б. 210.

¹¹⁹ Айний С. Кўрсатилган асар, – Б. 210.

¹²⁰ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 29-варак.

¹²¹ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 20-варак.

Домла Икромнинг форс-тожик тилида ёзилган “Уйқудагиларнинг уйғониши ва нодонларнинг огоҳ бўлиши” номли рисоласининг 1910 йилда Янги Бухоро (Когон)да нашр этилиши катта аҳамият касб этди. У муфтий сифатида Бухородаги жаид мактабларини Мулла Абдураззоқ бошчилигидаги қадимийчи гуруҳларнинг тажовузларидан ҳимоя қилган¹²². 1914 йил 25 январда юқори мартабали уламоларнинг йиғилишида Домла Икром жаид мактабларини очиш тўғрисидаги дастур лойиҳасини тақдим этади.

Домла Икромчанинг фаолияти тортишувга сабаб бўлади. Лекин у ўз дастурини қатъият билан ҳимоя қилади ва муайян натижага эришади. Ҳаттоки, қози калон ҳам, агар амир розилик берса, жаид мактабларининг фаолиятига қарши эмаслигини билдиради. Домла Икромчанинг таъкидлашича, “бир вақтлар илмнинг маркази бўлган Бухоро таълим тизимида фақат санокли иқтидор эгалари олим даражасига етишиши, ўқитиш усуллари ўзгарса, минглаб ҳақиқий олимлар етишиб чиқиши мумкин эди”¹²³.

Шу тариқа, Мулла Икром бошчилигидаги бир гуруҳ (илғор фикрли уламолар гуруҳи) нуфузли кишилар янги мактабларни шакл жиҳатидан ҳам, моҳият-эътибори билан ҳам халқ учун, мамлакат равнақи учун фойдали ва бу янги мактабларда дин ёки давлат манфаатларига зид келадиган ҳеч бир нарса йўқ, деб ҳисоблаб, маориф тизимини ислоҳ этиш тарафдори бўладилар.

Мулла Абдурозиқ бошчилигидаги иккинчи гуруҳ (қадимийчилар гуруҳи) эса янги усул мактабларини дин ва давлат манфаатларига зид бўлган зарарли мактаблар деб топди ҳамда бу мактабларга қарши жамият ва давлат кураш олиб бориши зарур деб ҳисоблади¹²⁴. Улар болаларнинг парталарда ўтиришини, арифметика, табиатшунослик, география каби фанларни “муслмончиликка зид” деб ҳисоблаб, уларнинг ўқитилишини қораладилар.

¹²² Ражабов Қ. Ёш бухороликлар // Бухоро мавжлари. 2005. – №2. – Б.27.

¹²³ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 16-варак.

¹²⁴ Хўжаев Ф. Танланган асарлар, –Тошкент, 1976. I-том. – Б. 96.

1911 йилнинг бошларида Мукомилиддин Бурҳонов томонидан Бухорода янги усул мактаби очилади. Ушбу мактабдаги ўқувчилар сони 40 нафардан ортиқ бўлган¹²⁵. Бухородаги жаҳид мактаблари ичида Мукомилиддин Бурҳонов ташкил этган мактаб ўзининг жиҳозланиши билан ажралиб турган, унда ойналик деразалар, темирдан ясалган печкалар мавжуд эди. Янги ўқувчини қабул қилиш, синфдан синфга кўчириш, мактабни битириш қатъий тартибда бўлган, ўқувчилар билимини баҳолаш 6 баллик тизим билан амалга оширилган, имтиҳонлар ташкил этилиб, улар тарғибот мақсадида ошкора, намойишкорона тарзда ўтказилган¹²⁶.

Бухорода Амир Олимхон томонидан амалга оширилган тадбирлардан бири – мавжуд кичик-кичик (баъзан 3-4 нафар ўқувчидан ташкил топган) мактабларни йирикроқ қилиб бирлаштирилиши, мактаб ўқитувчилари учун хазинадан маош тайинланиши бўлиб, бу соҳага озроқ бўлса-да ҳукуматнинг аралашаётганлигидан далолат берар эди¹²⁷. Бу ҳақда ўша давр матбуоти хабар қилади.

1911-1912 йилларда Бухоро амирлиги ҳудудида янги усул мактабларининг сони 57 тага етади¹²⁸.

1912 йилнинг 9 октябрида Чоржўйда Отахўжа (Отаулла Хўжаев)нинг янги усул мусулмон мактаби очилади. Бу мактабга Чоржўй ҳокими томонидан хайрия қилинганлигини 1912 йил 28 июндаги 1243 рақам остидаги қўшбеги фармонидан кўришимиз мумкин¹²⁹. 1912 йилнинг бошларида Ёш бухороликларнинг фаол аъзоларидан бўлган Усмон Хўжа жаҳид мактабларидан бирини қайта ташкил этади¹³⁰.

Усмон Хўжа ташкил этган жаҳид мактабларида таълим-тарбия жараёнлари бутунлай янги тартиблар асосида йўлга қўйилган эди. Болаларни

¹²⁵ Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. – Тошкент, 1991. – № 4-6. – Б.20-21.

¹²⁶ Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате. – С.86.

¹²⁷ // Туркестанские ведомости, 1911. – 14 апрель.

¹²⁸ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – С.260.

¹²⁹ ЎзР МДА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1988-иш, 1-варақ.

¹³⁰ Ражабов Қ., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. – Тошкент: Abu matbuot konsalt, 2011. – Б.8.

ёшларига қараб синфларга бўлиш, бир кунда 4-5 соатдан ортиқ дарс ўтмаслик, ҳар бир дарсдан сўнг 10 дақиқалик танаффус жорий қилиш, асосий эътиборни дунёвий фанларни ўқитишга қаратиш, асосан, биринчи босқичда ўқувчиларнинг саводини чиқариш, жума ва якшанба кунлари дам олишни жорий қилиш, 10 ойлик таҳсилдан сўнг болаларга таътил бериш, ўқувчилардан вақти-вақти билан имтиҳон олиб туриш, болаларни ёруғ ва мумкин қадар шинам хоналарда ўқитиб, ўқитиш жараёнида кўргазмали қуроллар: глобус ва хариталардан фойдаланиш қоидаларига эътибор қаратилган.¹³¹

1912 йилнинг охирларида Усмон Хўжанинг қариндоши Латиф Хўжа томонидан Говкушон маҳалласида янги мактаб очилади. Шаҳар савдогарлари ҳомийлигида ишлаган ушбу мактаб 2 синфдан иборат бўлиб, ҳар бир синфда 3 та глобус, китоблар, ўтириш ва ёзиш учун парталар, ўқувчиларга бериладиган дафтарлар, ўқув қуроллари, деворий тахта (доска) бўлган. Битта синфда бошланғич таълим олувчилар, иккинчисида эса олти ой таълим олганлар ўқиган. Дарсларни Усмон Хўжа ва Ёш бухороликлар партияси аъзоси Мулла Гулом Қодирали олиб борган. Дарслар Самарқандда нашр этилган форс-тожик тилидаги дарсликлар асосида олиб борилган. 30 кишидан иборат икки синф ўқувчиларининг барчаси Бухородаги бой савдогарларнинг фарзандлари бўлиб, улар тез ва тўғри ўқийдиган бўлишган. Мазкур мактабда тан жазоси қўлланилмаган¹³².

1912 йилда Бозори Нав гузарида ўқитувчи Мулло Ҳамидхўжа уйида янги мактаб очилади, унда 32 нафар ўқувчи бўлиб, дарслар рус тилида олиб борилган. Ўқитувчи Мулла Вафо дарсларни Граменицкий дарслиги асосида олиб борган. Кўп ўқувчилар олти ойда рус тилида равон ёзиб ва ўқиб билган¹³³. Мулла Вафо мактабида 30-35 бола ўқиган. Бундан ташқари яна бир

¹³¹ Ўша жойда.

¹³² ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 968-иш, 9-10-варақлар.

¹³³ Қаранг: // Ойина, 1914. – 28 январь.

канча мактаблар фаолият кўрсатган. Бундай мактаблар Бухоро халқининг эътиборини қозонган ва ўзининг келажаги порлоқ эканлигини кўрсатган.¹³⁴

Айрим жаид мактабларида, масалан, Усмон Хўжа, Ҳамидхўжа Меҳрий мактабларида бир неча ўқитувчи ишлаган, шунинг учун педагогика кенгаши фаолият кўрсатган, танаффус пайтида ўқитувчилар навбатчилик қилишган¹³⁵.

Мактаблар кўпинча унинг ташкилотчилари томонидан таъминлаб турилган, айрим ҳолларда, уларга бой-бадавлат кишилар ҳомийлик қилиб туришган. Булардан ташқари, мактабларнинг таъминоти ота-оналар томонидан бериладиган ўқиш пули ҳисобидан ҳам йўлга қўйилган. Масалан, Абдулвоҳид Мунзим (Бурҳонов) ташкил этган мактабда ўқиш пули ойига 3 сўмни ташкил этган. Ўқувчиларнинг 15-20 %и, асосан камбағалларнинг фарзанди бўлиб, улар бепул ўқитилган¹³⁶. Шунинг ҳам эътироф этиш лозимки, янги усул мактабида ўқиш пули анъанавий мактабга нисбатан анча юқорироқ бўлган, бу ўқув жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ эди: анъанавий мактабда 6-10 йил ўқилса, янги усул мактабида 4 йил ўқитилган. Жаид мактабларида ўқитиш босқичлари, ўқитиш усуллари ва ўқитиладиган фанлар аниқ бўлган.

Жаид мактаблари икки босқичда ташкил қилинган. Биринчи босқич бошланғич, иккинчи босқич ўрта деб аталди. Биринчи босқичда таҳсил муддати 4 йил (1-4синфлар) бўлиб, биринчи йили форсча, арабча ёзув ва ўқиш ўргатилган. Қуръони Каримдан суралар ёд олинган. Ҳисоб илми ўргатилган. Иккинчи йилида Ҳафтияк, иймон ва эътиқод дарслари, туркий, форсий ва арабий тилларда шеърлар ўқитилган. Учинчи йилида эса Қуръони Карим, ислом ибодати, тажвид (қироат илми), Саъдийдан насиҳатлар (ахлоқ илми), туркий ва форсий тил (тилшунослик илми) ўргатилиб, ундан иншолар ёздирилган. Ҳисобдан турли тақвимий ва иш юритиш каби зарурий жиҳатлар

¹³⁴ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 266-иш, 9-13-варақлар.

¹³⁵ // Ойина, 1914. – 28 январь.

¹³⁶ ЎзР МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 1148-иш, 234-варақ.

ўқитилган. Тўртинчи йилда Каломи шариф тафсири, муфассал тажвид, туркий ва форсий тилида назму наср (адабиёт), туркий ва форсий тил, ҳисоб, тарих ва жуғрофия ўқитилган¹³⁷.

Шунингдек, жаид мактабларида арифметика, география, табиатшунослик (қаттиқ асос, газ, ҳаво, иссиқ, совуқ), табиий билим асослари (шу жумладан, минералогия ва ҳаттоки анатомия; химия ва физика элементлари) ўқитилган¹³⁸.

Янги усул мактаблари нафақат Бухоро шаҳрида, балки амирликнинг барча беклик ва туманларида ҳам фаолият кўрсатади. 1908-1912 йилларда Каркида татар болалари учун мактаб, рус тилини ўрганувчилар учун тўғараклар очилиб, кутубхоналар ишга тушади. Қори Йўлдош Пўлатов, Фазлиддин Махсум, Ҳожи Жўрақул, Абдуфаттоҳжонлар бу жараёнда фаол иштирок этишган. Амирликнинг Шаҳрисабз беклигида Исломул Тўқсабо ўз уйида янги усул мактаби очиб, унда ишлаш учун Тошкент ва Самарқанддан бир неча муаллимларни таклиф этган¹³⁹. Ушбу муаллимлар томонидан кейинчалик бир неча мактаблар ташкил этилган.

1913 йилда амирликнинг Гиждувон туманида Абдул Ҳаким Хўжа бир неча янги усул мактабини очишга муваффақ бўлган. Унинг ўзи очган мактаблари учун дарсликлар ёзган, ёши катталар учун кечки мактаблар ташкил этилган¹⁴⁰.

1913 йилда Қоракўл туманида амлоқдор Фулом Қодир билан Қози Икром бир мактаб очиб ўз болаларини ва хоҳловчиларнинг болаларини ўқитишни ташкил этган. Бу ерда Сулаймонхўжа томонидан газета тарқатилиб, китоблар келтирилиб, кутубхона иши йўлга қўйилган. Шофиркон ва Вобкент туманларида ҳам ёшлар билан ишлаш, адабиётлар

¹³⁷ Қаранг: Турсунметова Г. XX аср бошларида Туркистон таълим-тарбия тизимида жаид мактаблари. – Б.124.

¹³⁸ Қаранг: // Ойина, 1914. – 28 январь.

¹³⁹ // Бухоройи шариф, 1912. – 18 июнь.

¹⁴⁰ Ўша жойда.

тарқатиш ва мактаблар очиш иши ташкил этилиб, татар муаллимларидан фойдаланилган¹⁴¹.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, янги усул мактаблари 1910, 1911, 1912, 1913 йилларда амирлик хуудлари бўйлаб кенг тарқалган, гарчанд, уларнинг ўқувчилари унчалик кўп бўлмаса-да, янги усулдаги мактаблар тўғрисидаги тасаввурни шаклланишига ҳамда аҳолининг ушбу мактабга нисбатан хайрихоҳ бўлишига ёрдам берган. Амирлик ҳукумати чекланган тарзда бўлса ҳам таълим тизимини ислоҳ қилиш ишига бир мунча муддат эътибор беради. Садриддин Айний таъкидлаганидек, ушбу мактаблар “ним (ярим) ислоҳ мактаблари” эди.

1912-1913 йилларда мактаб очиш, унинг ўқув жараёнларини тўғри ташкил этиш ишида маълум даражада силжиш кузатилган. Қози Бурҳониддин каби мутаассибларнинг Бухородан қувилиши, айрим мансабдорларнинг вазифасидан четлаштирилиши оқибатида мактаблар масаласида вақтинчалик мўътадиллик вазияти юзага келади.

1912-1913 йилларда Бухоро шаҳрида мулло Абулқосим, Мукомolidдин Махсум, Гиёс Махсум Ҳусайн томонидан яширин мактаблар очилиб, уларда 100 дан ортиқ бола ўқишган¹⁴².

Говкушон ҳовузи бўйида, Ҳовузи Арбоб гузарида мактаблар ишлай бошлайди. Пойи Остона гузарида русча ва мусулмонча мактаб очилади. Хиёбон гузарида Мирзо Исмоилбекнинг укаси томонидан катталар учун савод чиқариш мактаби ташкил этилиб, унда хат-савод ўргатиш, ҳисоб ва география ўқитилади¹⁴³.

Бухоро шаҳрининг Мор Кушон ва иккинчи Хиёбон гузарларида очилган мактабларни шаҳарнинг бой савдогарлари таъминлаб турган. Абул Қосим мактабидаги ўқувчилар сони 300 нафардан ортиқ бўлиб, ўқув икки

¹⁴¹ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, I-том. – Б 245.

¹⁴² Ўша жойда,– Б 270-275.

¹⁴³ Ўша жойда,– Б 245.

сменада олиб борилиб, дарслар Техрон (Эрон)да нашр этилган дарсликлар асосида ташкил этилган¹⁴⁴.

Бухорода жадидчилик харакатининг жонкуярларидан бири Ота Хўжа Пўлатхўжаев (Отаулла Хўжаев)дир. У маслакдошлари билан янги усул мактабини очади, бир неча ойдан сўнг бу мактаб амир ҳукумати томонидан ёпиб қўйилади. Шундай бўлса-да, у таъқиқларга қарамай, Бухорода яширинча кечки мактаблар очишда фаол қатнашади. Абдурауф Фитратнинг ўзи ҳам 1913-1914 йилларда Ота Хўжа Пўлатхўжаев билан бирга Шаҳрисабз ва Каркида мактаблар очиш билан машғул бўлган¹⁴⁵.

1914 йилда Бухорода ном чиқарган, машҳур Усмон Хўжанинг мактабида 200 нафар¹⁴⁶, Эшон Ҳомид Хўжанинг мактабида (Бозори Навгузарида) 100 нафар, Мулла Вафонинг мактабида 80 нафар ўқувчи таълим олган¹⁴⁷. Булардан Мулла Вафонинг мактабида дарслар рус тилида олиб борилган¹⁴⁸. Рус тилидаги мактабга асосан, савдогар, тижоратчиларнинг болалари борган. Янги усул мактабларининг кўпчилигида майда савдогар ва камбағалларнинг болалари таълим олишган. Бунинг асосий сабаби–ҳукумат томонидан жадид мактабига тазйиқ ўтказилиши эди. Шу боисдан бой табақа янги усул мактабидан хавфсирар эди.

1914 йилга келиб Бухородаги барча янги усул мактаблари қаттиқ қаршиликка учрайди. Амирликнинг ўта мутаассиб руҳонийлари жадид мактаблари хусусида шундай “фатво” беришади: “У (яъни мактаб) шариятга қарши. Биринчи йилда ўқувчилар газета ўқийди, иккинчи йилда озодлик талаб қилади, учинчи йилда эса олий ҳазратларини тахтдан ағдаради”¹⁴⁹.

¹⁴⁴ // Бухоройи шариф, 1912. – 29 ноябрь.

¹⁴⁵ Шарипов Р. Туркистон жадидчилик харакати тарихидан. –Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – Б. 107.

¹⁴⁶ ЎзР МДА, 3-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 3-варақ.

¹⁴⁷ Бюллетень САГУ. №16. – С.91.

¹⁴⁸ Ўша жойда. – С.86.

¹⁴⁹ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 20-29-варақлар.

Амирликнинг чекка ҳудудларидаги янги усул мактаблари ҳам тазйикқа учрайди. Масалан, Қоракўлдаги амалдор Ғулом Қодирнинг мактаби ҳам 1914 йилда амирнинг фармони билан ёпилади¹⁵⁰.

1914 йилда “Ойна” журналида Мирзо Улуғбек жоме масжидининг муаззини 5-6 минг киши ҳузурида “ким боласини усули жаид мактабига берса, ўзи кофир, хотуни талоқ”, деб айтгани ҳақида маълумот берилади¹⁵¹.

Шунга ўхшаш маълумотни “Туркистон вилояти газетаси”да учратдик. Бу маълумотда: “Баъзи уламоларнинг фикрича, усули жаидни ўқиган бола кофир бўлар эмиш. Шунинг учун болаларни у ерга юборманглар деганлар. Аммо у ерда Куръон коидалари, фарзи айн каби ислом асослари ўқитилар эди. Яна муллаларнинг баъзиси усули жаид мактабларида болалар стол-стулларда ўтиришини кўриб, бу кофирларнинг стули дер эдилар”¹⁵².

1914 йилнинг 5 июлида амир Саид Олимхоннинг фармони билан Бухородаги барча жаид мактаблари ёпилади, уларнинг кўзга кўринган раҳбарларидан бир қисми шаҳардан чиқариб юборилади, яна бир қисмига яширин тўпланиш таъқиқлаб қўйилади. Шунингдек тўгарак тузиш, газета ўқиш ва уни муҳокама қилиш ман этилади¹⁵³.

Бухоронинг мутаассиб, диний уламолари амир Саид Олимхонга мактуб ёзиб, янги усул мактабларини ёпиш кераклигини айтиб пўписа қиладилар: “Олампаҳо бохабар бўлинг, сизнинг подшоҳлигингизда нохушлик бўлмасин”¹⁵⁴. Шундан сўнг амир фармони асосида қўшбеги ва қози калон бошчилигида мавжуд бўлган янги усул мактабларини очмаслик учун ўқитувчи ва ота-оналардан тушунтириш хати олинади. Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентлиги вакиллари ҳам амир сиёсатини қўллаб-қувватлайди.

¹⁵⁰ Айний С. Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, I-том. – Б. 245.

¹⁵¹ Фавқуллода такфир (кофирга йўйиш) // Ойна, 1914. – №12.

¹⁵² // Туркестанская туземная газета, 1906. – 28 март.

¹⁵³ Бюллетень САГУ. №16. – С.93.

¹⁵⁴ ЎзР МДА, 2-фонд, 1-рўйхат, 268-иш, 7-варак.

Шундай қилиб, 1914 йилнинг иккинчи ярмида Бухорода фаолият юритувчи барча янги усул мактаблари амирлик ҳукумати томонидан ёпиб қўйилади. Ушбу чорани Россия империясининг Бухородаги сиёсий агентлиги ҳам қўллаб-қувватлади.

Хулоса қилиб айтганда, Бухорода дастлабги янги усул мактабларида ўқувчилар тезда савод чиқарганликлари сабабли улар қисқа фурсатда оммалашиб шуҳрат қозонди ва маҳаллий аҳолини ўзига жалб этди. Дастлаб амир ҳукумати томонидан у қадар қўллаб-қувватланмаган янги усул мактаблари 1910-1914 йилларда кенг тарқалиб, бутун мамлакатни қамраб олди ва ўз афзалликларини тўла намоён этди. Янги усул мактаблари ўқув курсининг қисқалиги (4 йил), белгиланган дунёвий билим асосларининг ўқитилиши, синф-дарс тизимида фаолият юритиши, мактабнинг молиявий таъминоти, санитария-гигиена ҳолатининг анча яхшилиги, ўқитувчиларнинг салоҳияти, мактабнинг жиҳозланиши билан анъанавий мактаблардан кескин фарқ қилган.

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ ВА УНИНГ ПЕДАГОГИК МАКТАБИ ТАРИХИДАН

Ирзаев Б.

**Қатағон қурбонлари хотираси давлат музейи катта илмий ходими,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)**

Мунаввар қори Абдурашидхонов 1878 йил Тошкентнинг обрўли хонадонларидан мактабдор ва мударрис Абдурашидхон Сотиболдихон ўғли оиласида учинчи, кенжа фарзанд бўлиб дунёга келган. У отасидан эрта айрилиб, илк сабоқнионаси Хосият отин Хонхўжа эшон қизидан олган. Унинг болалиги Чор мустамлакачи маъмурларининг маҳаллий халққа жабру-зулми кундан кун ортган, миллий кадриятлар оёқ-ости бўла бошлаган бир даврга тўғри келди. Мунаввар қори бошланғич таълимни замонасининг етук муаллимларидан Усмонхон домладан олди ва қисқа муддатда Қуръони

<i>Амонова Ф.С.</i>	Махмудхўжа Бехбудий қарашларида миллий иқтисодиётни ривожлантириш масалалари (Бухоро амирлиги мисолида)	90-95
<i>Бадалов Ф.Д.</i>	Туркистон халқининг миллий қаҳрамони	95-100

III. ЖАДИДЛАРНИНГ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ: УСУЛ ВА ВОСИТАЛАР ҲАМДА ТАТБИҚ ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

<i>Турсунов Р.Н.</i>	Жадид матбуоти саҳифаларида туркистон ўлкасида таълим ва илм-маърифат масалаларининг ёритилиши	101-108
<i>Бобожонова Ф.</i>	Бухоро амирлигида жадид мактаблари фаолиятидан	108-120
<i>Ирзаев Б.</i>	Мунаввар Қори Абдурашидхонов ва унинг педагогик мактаби тарихидан	120-130
<i>Tolipov A.A.</i>	Abdulla Qodiriy jadid adabiyotining yetuk namoyondasi	130-136
<i>Кадиоров М.Б.</i>	Жадидчилик ҳаракатининг мазмуни ва унинг умумхалқ маънавиятини кўтаришдаги тутган ўрни	136-139
<i>Sattorov A.A.</i>	Munavvar Qori Abdurashidxonov – O‘rta Osiyoda oliy ta’lim tizimi asoschisi	140-144
<i>Хужамов М.Э.</i>	“Тарихий ўлкашунослик ва туризм” фани орқали жадидчилик ҳаракати намоёндалари тарихининг ўқитилиши	144-148
<i>Ҳакимов Ф.Н., Каримова Д.Х.</i>	Жадид мактабларида таълим-тарбия беришнинг педагогик моҳияти	149-154

IV. ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРНИНГ ИЛМИЙ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОСИНИ ЁШЛАР ОРАСИДА ТАРҒИБ ЭТИШНИНГ УСУЛ ВА ВОСИТАЛАРИ

<i>Расулова Н.С.</i>	Жадидчилик ҳаракатининг сиёсийлашуви ҳамда жамият, ташкилот ва партияларнинг шаклланиши	155-161
<i>Имомов Б.Х.</i>	Туркистон жадидларининг Туркия билан ўзаро илмий-маданий алоқалари	161-165
<i>Xamidjonov S.B.</i>	Ishoqxon To‘ra Ibrat – milliy uyg‘onish davrining yorqin namoyandasi	165-169
<i>Исламова Г.Т., Шамсиддинова Д.Х.</i>	Мусулманское образование в период джадизма	169-178